

Osmanlı Tiyatrosu'nda Modernleşmenin İzdüşümleri

Melih Görgün¹

¹Yeditepe Üniversitesi, melihgorgun@yeditepe.edu.tr
0000-0002-1228-5264

Öz

Sanatçılar bir toplumun gerek ihtiyaçlarını gerek sorunlarını en iyi algılayan ve en iyi betimleyen bireylerin başında gelirler. İcra ettikleri sanatla, kimi zaman hayalini kurduğu, kimi zaman da eleştirdikleri düzeni topluma aktarmaya çalışırlar. Bir sanat formu olarak tiyatro, bu aktarıcıların en önemlilerindedir. Bu çalışmada, 1839-1908 yılları arasında Osmanlı Tiyatrosu'nun modernleşme sürecindeki rolü, çeşitli oyun incelemeleriyle analiz edilecektir. Bu analiz yapılırken, mevcut modernleşme yaklaşımları bağlamında, öncelikle modernleşmenin belirleyici unsurları araştırılacak, sonra da tiyatro oyunlarında bu belirleyici unsurların izi sürülecektir. Toplumsal gerçeklik bağlamında ele alınacak eser incelemelerinde, yazarların, izleyiciye hangi mesajları ne şekilde iletmek istedikleri, eserlerde yer alan konuşma metinleri üzerinden saptanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Geleneksel Düzen, Modernleşme Kuramları, Tiyatro, Osmanlı Tiyatrosu

Submission Date: 05.10.2018

Acceptance Date: 06.11.2018

Contemporary Research in Economics and Social Sciences Vol.:2 Issue:2 Year:2018,
pp. 281-297

The Traces of Modernization in the Ottoman Theatre

Abstract

Generally, artists are the people who feel and perceive the basic needs of the society prelusively. They took the photograph of the society which they lived in and used this photography in their art. The main objective of this article is to look for, study, and analyze the answers to the following question: “How did theatre contribute to this new era which started in 1839 and led to change and modernization?” The literary theory that will be used for analyzing the theatre texts will be the social realism theory, which refers that “art is the reflection of the society”. The structure of the thesis generates from theory to practise. With this configuration, the scope will get narrower towards the end of the subjects. The first important concept of the thesis is the modernization and the modernization theories. And then, the common denominators of the modernization will be discussed. This will be one of the most important parts of the study because the concepts that are searched in the theatre texts between 1839-1908 in the last part of the article will be the reflections of this first part.

Keywords: Modernization, Traditional Order, Theories of Modernization, Theatre, Ottoman Theatre

1. Giriş

Sanat ve sanatçı, insanlık tarihinin hemen her evresinde çok etkili iki unsur olarak tanımlanmaktadır. Tüm bu evreler boyunca sanatçı, kimi zaman hayalini kurduğu, kimi zaman da eleştirdiği düzeni, icra ettiği sanat aracılığıyla yansıtmıştır.

Tiyatro, yapısında insan unsurunu yoğun olarak kullanırken, içinde bulunduğu siyasal ve kültürel çevre ile çok yakın bir ilişki ağındadır (Nutku, 2000, s. 13). Tiyatronun önemli bir unsuru, insan, insanın da en önemli iletişim araçlarından biri sözdür. Tiyatro, insan ve söz bir araya geldiğinde çok etkili bir anlatım biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 1839 yılının 3 Kasım'ı diğer günlerden çok daha farklıydı. Tanzimat Fermanı ilan edilmiş ve İmparatorluk için birçok alanda değişim hızla başlamıştı. Askeri, idari, toplumsal ve yapısal alanlarda reformlar başlayacak ve İmparatorluk içerisinde günlük yaşamdan, kıyafetlere, iletişim araçlarından, askeri tekniklere kadar birçok unsur kademeli olarak dönüşmeye başlayacaktı (Mardin, 2009, s. 13). Tüm bu değişimler, modernleşen bir düzenin farklı alanlardaki yansımaları olarak belirmektedir.

Bu değişim dönemi boyunca tiyatro, Tanzimat Dönemi fikirlerinin önemli bir yansıtıcısı olmuştur. Dönemin okur-yazarlık oranının düşük oluşu da hesaba katıldığında, tiyatronun rolünün önemi biraz daha iyi anlaşılabilir. Tiyatro izleyen bir bireyin okur yazar olması ya da literatüre hakim olması çok da önemli değildir. Sahnelenen eseri izler ve izlerken etkilenebilir, düşünebilir, öğrenebilir. Ayrıca eserin canlı olarak, yani o anda icra edilmesi, izleyici üzerindeki etkisi açısından diğer sanat dallarına göre (resim, yazılı metin vs.) daha güçlü sayılabilir.

Bu çalışmada, öncelikle modernleşme literatürü perspektifinde, modernleşmenin belirleyici öğeleri incelenecektir. Daha sonra, 1839-1908 yılları arasında Osmanlı'da modernleşme konusu ele alınacak, sonrasında da dönemin seçilmiş farklı tiyatro eserlerinde, modernleşmenin içeriğini oluşturan anahtar kelimelerin izi sürülecektir. Böylelikle, modernleşmenin içeriğini oluşturan anahtar kelimelerin, hangi tiyatro eserlerinde nasıl kullanıldığı ve seyirciye hangi mesajların nasıl iletilmek istendiği anlaşılmış olacaktır.

2. Modernleşme

En yalın ifadesiyle modernleşme, on yedinci yüzyılda yoğunlaşan ve giderek birçok coğrafyada neredeyse tüm sosyal ve siyasi hayatın çehresini değiştiren yeni bir anlayıştır (Giddens, 2010, s. 9). Modernleşmenin en önemli anahtar kelimesi değişimdir. Sosyal değişim ve sosyal yapıdaki yeni oluşumlar, bu değişimin önemli yansımalarındandır (Rustow, 1968, s. 47). Marshall Berman'ın ifade ettiği gibi modernleşme döneminde son derece hızlı, geri dönüşü neredeyse imkânsız bir süreç yaşanmaktadır (Berman, 2004, s. 11). Modern olanı anlamının bir başka yolu da modern olmayanın tanımı ile başlar: Yani geleneksel olan. Geleneksel düzenin anahtar kavramları, yani modern öncesi dönemin anahtar kavramları, modern düzenin anlaşılması için oldukça faydalı olacaktır.

Modernleşme geleneksel toplumun dönüşümü olduğuna göre, öncelikle geleneksel toplumun nasıl bir yapıda olduğunu betimlemek yerinde olacaktır. Modern düzenin önemli bir anahtar kelimesi değişim iken, geleneksel düzenin önemli bir anahtar kelimesi, sürdürmedir. Yani esas olan değişim değil, “sürdürmedir” (Oktay, 2005, s. 13). Burada sözü edilen sürdürme kavramı, toplumun ve gündelik hayat anlayışının neredeyse her kademesine sirayet etmiştir. Geleneksel olanın, adetlerin, yaşam biçimlerinin, alışkanlıkların sürdürülmesi ve neden sonuç ilişkisi kurmadan, bilimsel bir kanıt olmaksızın, tabuların devamından bahsedilebilir (Shils, 1971, s. 136).

Geleneksel toplum, birbirinden kesin ve katı çizgilerle ayrılmış toplumsal yapılardan oluşmaktadır. Dikey ve hiyerarşik bir yapı mevcuttur. Bu dikey yapının en üst kademesinde yönetici sınıf, alt kademelerde de çoğunlukla toprağa bağlı tarımsal üretim grupları mevcuttur (Gellner, 2008, s. 81). Dikey hareketlilik kadar yatay hareketlilik de oldukça düşüktür. İnsanlar genellikle doğdukları coğrafyada büyür, yaşar ve hayatlarının sonuna gelir. Geleneksel toplumun bireyleri, ait oldukları kültür ve sınıfın içine doğarlar. Geleneksel toplum, farklılıklardan ziyade benzerlikler üstüne kurulmuştur (Oktay, 2005, s. 29). Burada sözü edilen öğeler genellikle benzer değerler, benzer inanışlar ve ortak beğenilerdir.

Modern toplum, ekonomik olarak gelişmiş ve farklı yapılar şeklinde organize olmuştur. Rostow'un betimlediği gibi, toplumlar daha iyi ekonomik seviyelere bazı aşamalardan geçerek gelirler ve bu aşamalar onların ihtiyaçlarını karşılar niteliktedir (Rostow, 1965, s. 4). Geleneksel toplum, bu ekonomik gelişimin emekleme dönemidir ve başka bir söylemle, sınırlı üretimi ve kısıtlı bilimsel ve teknolojik birikimi vardır.

Geleneksel toplum, karmaşık ekonomik hesaplardan uzaktır ve gerektiği kadar üretim yapar. Üretim miktarını belirleyen pazar değil, ihtiyaçlardır. İnsanlar ihtiyacı kadar üretir ve yatırım ya da gelişim için herhangi bir sermaye birikiminin oluşacağı düzen mevcut değildir (Black, 1986, s. 15). Yani geleneksel düzenin ekonomisi kapalıdır, geçimlidir. Geleneksel düzende bilimsel devrimler ve endüstri devrimi henüz yaşanmamış olduğundan, üretim teknikleri de sınırlıdır ve üretilen ürün hacimleri de düşük seviyelerdedir. Yine buna paralel olarak ürün çeşitliliği de yok denecek kadar azdır. Ahmet Yücekök, geleneksel toplumun evrimini ekonomik değişkenler perspektifinde açıklarken, “İngiltere’deki endüstri devrimi ile feodal düzenden kapitalist düzene geçiş başlamış, bu bağlamda çiftçiler artık yüksek kar oranlarıyla pazar için üretime başlamıştır, bu sayede oluşan ticari burjuvazi ile yeni şehirler ve endüstri alanları oluşmuştur” der (Yücekök, 1984, s. 7).

Geleneksel düzenin hiyerarşik yapısı, siyasi örgütlenmesi hakkında da oldukça tanımlayıcıdır. Geleneksel düzende siyaset yapma bu yapının üst kademelerinin işidir ve tepede bulunan kral, sultan prens vs. serbest seçimler sonucu göreve gelmemiştir; geleneksel değerler ve düzen sonucu görevdedir, otorite farklı fonksiyonlara ayrılmamış, genellikle belirli bir zümrede toplanmıştır.

Gerek gündelik yaşamda gerek siyasette hep bir “Altın Çağ” özlemi vardır. Eski kurallara ve kural koyuculara verilen referanslar çerçevesinde, ideal olan düzen altın çağın düzenidir. Geleneksel düzende yeni denilen çoğu şey, gücünün eskiden ve eskinin değerlerinden alır. Yeni ve eski arasında genellikle bir gerilim vardır ve geleneksel düzenin siyaset yapıcısı da bu gerilimi azaltmaya yönelik tutumlar sergiler.

2.1. Modernleşmenin Belirleyici Unsurları ve Siyasal Modernleşme

On yedi ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında meydana gelen dört önemli devrim, uluslararası sistem için modernleşmenin kapılarını aralamıştır. Bunlar; bilim, siyaset, kültür ve endüstri alanlarında yaşanan devrimlerdir. On yedinci yüzyılda, Newton (1642-1727)'un kütle çekimi, hareket yasaları ve optik deneyleri ile açmış olduğu yol, bilimsel devrimlerin ateşleyicisi olmuştur (Hobsbawm, 2008, s. 303). Takip eden süreçte matematik, fizik, kimya, astronomi ve biyoloji alanlarında yaşanan gelişmeler, insanın doğayı ve anlamasını ve algısını güçlendirmiştir. İlerleyen yüzyıllarda kullanılacak olan modern bilimle ilgili birçok araç, kaynağını bu dönemden alır. Pastör (1822-1895), Helmholtz (1821-1894), ve Maxwell (1831-1879), bu dönemde yetişmiş değerli bilim insanlarının sadece bazılarıdır.

Siyasal devrim, İngiltere ve Amerika'da ve sonrasında Fransa'da demokrasinin yükselişi ile başlamıştır (Küçük, 2011, s. 114). Burada önemli olan başka konular ise otoritenin anlamının ve meşruiyetinin sorgulanması ile modern hükümet sistemine geçiş evreleridir. Otoritenin bu yaklaşımla birlikte gücünü halktan alması gerektiği fikri, insanların akıllarına yerleşmeye başlamıştır. Yine bu dönemler ışığında, meşru otorite yasal ve ussal olmalı ayrıca doğuştan gelen bir hak olarak kimsenin tekelinde olmamalıdır. Bir başka ifade ile siyaset teorileri artık akla yatkın-rasyonel bir otoritenin nasıl olması gerektiği konularına yönelmeye başlamıştır. Modern düzenin toplumu artık siyasi sistemden daha fazla demokrasi ve insan hakları talep edecektir (Oktay, 2005, s. 234).

Kültürel devrim, modernleşme sürecinin bir diğer önemli kilometre taşıdır. Burada altı çizilmesi gereken kavram, fikirlerin seküler bir yapıya dönüşümüdür. Bilimsel ve analitik düşünce, sosyal ve siyasal hayatın belirleyicisi olmuştur. Geleneksel yapının ya da kilisenin sorgulanamaz tabuları yıkılmaya başlamış ve bu düşünce giderek tüm Avrupa'ya yayılmıştır. Voltaire (1694-1778), Montesquieu (1689-1755), John Locke (1632-1704) ve Immanuel Kant (1724-1804) bu dönemin önemli düşünürlerindendir. Aydınlanma dönemi ile aralanan

bu kapı insanoğlunun yaşadığı dünyayı sorgulaması ve eski düzenin ezberlenmiş birçok kalıbını yıkması olarak tasvir edilebilir.

Ele alınacak son önemli devrim, endüstri devrimidir. İngiltere'nin öncülüğünde başlayan bu dönüşüm, makine çağına geçiş olarak da isimlendirilebilir. Hızlı ve seri üretim düzenleri, teknoloji ve bilimin üretim sistemlerini uygulanışı hep bu dönemin eseridir. Hobsbawm'ın da ifade ettiği gibi, ekonomistler bu dönemi gelişen ve kendi kendini besleyen bir ekonomik sistemin oluşumu olarak nitelendirmişti (Hobsbawm, 2008, s. 225). Bu yeni endüstri ekonomisi, şehirlerin gelişimini hızlandırmış, demografik ve sosyal yapıyı da değiştirmeye başlamıştı. 1841-1901 yılları arasında İngiltere'de tarımsal alanlarda çalışanların oranı endüstri alanlarında çalışanların artık sadece beşte birini oluşturuyordu (Hall ve Gieben, 1992, s. 25).

Modernleşme teorileri tarımsal toplumun endüstri toplumuna evrimini incelerken sıklıkla ekonomiye, üretim biçimlerine, okuryazarlık oranına, iletişime, yeni meslek gruplarına ve bu kavramlara benzer daha birçok olguya atıf yapar. Sözü edilen kavramların, modernleşme seviyesi ile doğru orantılı olduğu sıklıkla belirtilir.

Bu çalışmada, modernleşme yaklaşımlarının önemli bir perspektifi olan siyasi modernleşme kuramları ayrıca ele alınacak olup, bu yaklaşımlar üzerinden modernleşmenin anahtar kelimeleri saptanacaktır. Siyasi modernleşme kuramcılarının genel ortak paydaları; mobilizasyon, kurumsallaşma, demokrasi, ekonomik ve siyasal sistem, haklar ve bireylerin özgürlükleri kavramlarında yoğunlaşmaktadır. Siyasal gelişim, modernleşmenin yine belirleyici unsurlarındandır. Huntington, siyasal gelişimi otoritenin rasyonelliği, farklılaşan siyasal yapılar ve toplumsal katılım (siyasi partiler, baskı ve çıkar grupları vb.) bağlamında açıklar (Huntington, 1966, s. 378). Benzer biçimde Pye, siyasal gelişimi; kitlelerin mobilizasyonu ve katılımı, siyasal modernleşme, demokrasinin gelişimi, düzen, idari ve hukuki gelişim ve ulus-devletin gelişimi bağlamlarında ele almıştır (Pye, 1966, s. 31).

Siyasi gelişme kuramcıları, genellikle konuya üç farklı perspektiften yaklaşmışlardır; sistem-fonksiyon, sosyo-ekonomik ve karşılaştırmalı tarih yaklaşımları.

Sistem fonksiyon kuramcıları siyasal gelişimi sistem yaklaşımı ile açıklamaya çalışmışlardır. Talcott Parsons, David Apter, David Easton, Karl Deutsch ve Gabriel Almond gibi bu okulun önemli temsilcileri, siyasal sistemin ne derecede gelişmiş olduğunu, o sistemin dinamiklerinin ne kadar düzenli, entegre olmuş ve verimli çalıştığı başlıkları üzerinden izah etmeye çalışmışlardır (Almond ve Powell, 1966, s. 21).

Bu bağlamda sistemin önemli elemanları; sağlıklı çalışan iletişim kanalları, donanımlı ve verimli bürokrasi kanalları, çıkar ve baskı gruplarıdır. Almond ve Powell'ın da ifade ettiği gibi, modern bir siyasal sistemde ulusal birlik, siyasal katılım, ekonomik gelişme, hukuk ve düzen gibi kavramlar, olmazsa olmaz unsurlardandır (Almond ve Powell, 1966, s. 39).

Sosyo-ekonomi kuramcıları, siyasal gelişimi, sosyal ve ekonomik gereklilikler bağlamında ele almışlardır. Örneğin Daniel Lerner, siyasal gelişimin ön koşullarını, okur-yazarlık, şehirleşme, katılım ve medyanın gelişimi öğeleri ile ilişkilendirmiştir (Lerner, 1958, s. 63). Bu bağlamda, şehirleşme ve okur-yazarlık arasında doğru orantı olduğunu anlatmış ve şehirlere akın eden nüfusun daha çok iletişim içinde bulunma şansı olduğunu ifade etmiştir. Gilbert Winham, neden sonuç ilişkileri bağlamında, şehirleşme, iletişim ve eğitim oranlarının siyasal gelişme ile doğru orantılı olduğunu ifade eden bir başka kalemdir (Winham, 1970, s. 817). Karl Deutsch, siyasal gelişmeyi kültür, milliyetçilik, milli benlik ve toplumsal iletişim bağlamında ele almış bir başka önemli kuramcıdır. Tüm bu ilişki ağındaki gelişmeyi de “sosyal mobilizasyon” başlığı altında incelemiştir (Deutsch, 1962, s. 89). Burada bahsi geçen mobilizasyon kavramı, toplumsal bir değişimin dinamikleriyle ilintilidir. Milli gelirden, okullarda geçirilen eğitim zamanına, memleket genelindeki okul sayısının artışından, şehirleşmedeki artışa ve okur-yazarlık oranından, memleketteki radyo-TV-internet ağının gelişimine kadar tüm hayatı kapsayan dinamiklerdir mobilizasyon perspektifindeki değişimler (Oktay, 2005, s. 269).

Karşılaştırmalı tarih yaklaşımı ise, siyasal gelişmeyi tarihsel perspektifte toplumların evrimi bağlamında açıklamaya çalışır. Black,

Moore ve Rustow gibi bu okulun önemli kuramcıları, analizlerini ampirik çalışmalarla ifade etmeye çalışmıştır. Kuramcılar genellikle ekonomik evreler, sınıflar ve endüstri toplumuna geçiş incelemelerinde, geleneksel-modern arasındaki farkları betimlemişlerdir. Bu incelemeler yapılırken genellikle toplumun otoriteyi sorgulaması ve bunun yavaş ya da hızlı gerçekleşmesi, feodal düzende toplumsal ilişkiler, yönetici sınıfın yapısı ve toplum yapısının kurumsal anlamda ne kadar sade ya da karmaşık olduğu konuları ele alınmıştır (Black, 1986, s. 81). Ayrıca yine bu bağlamda altı çizilen bir önemli husus da “kadın” figürünün modernleşen toplumlarda artık gerek sosyal gerek iş yaşamında gerekse siyasi alanda daha görünür bir durumda olmasıdır. Yeni meslek grupları ve kadının bu meslek gruplarında aktif rol alması, siyasal gelişim perspektifinde, modernleşmenin önemli unsurlarındandır (Oktay, 2005, s. 264).

Tüm bu incelemeler ışığında modernleşmenin belirleyici unsurları; iletişim, şehirleşme, okur-yazarlık, endüstrileşme, haberleşme, okul sayısındaki artış, ekonomik gelişim, milli benlik ve ulus-devletin gelişimi, mobilizasyon, ortaya çıkan yeni meslekler ve kadının gerek toplumsal gerek siyasal hayattaki rolünün artmasıdır.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Tiyatro

III. Selim önderliğinde, 1793 yılında Nizam-ı Cedid'in kurulması, askeri anlamda modern ordunun önemli göstergelerindendir. Yeni ordunun kurulması ile başlayan bu dönüşüm dönemi, bu yeni düzen, sadece askeri değil, idari ve ekonomik alanlarda da varlığını hissettirmekteydi (Shaw, 1965, s. 168). Yine aynı dönemde, diplomatik alanlarda da önemli gelişmeler olmuştur. Londra, Berlin, Madrid ve Viyana'ya elçilikler açılması bu gelişmelerden bazılarıdır (Berkes, 2010, s. 99). Bu sayede İmparatorluk, yeni kültürlerle ve modern dünya ile iletişim halinde olmaya başlamıştır.

Yeni okulların kurulması, orduya iyi eğitilmiş doktorların alınması ve yeni askeri okulların açılması, yine 1827-1834 dönemi arasına rastlar. 1831 yılında ilk Osmanlı gazetesi Takvim-i Vekayi'nin basılması da dönemin önemli gelişmelerindendir. Bu sayede artık hem imparatorluk

içinde hem de dış dünyada olan gelişmeler daha iyi takip edilip, insanlar yaşanan gelişmelerden haberdar olabilecektir (Shaw, 1977, s. 49).

Yine 1834 yılında posta sisteminin kurulması, 1855-1864 yıllarında telgraf sisteminin kurulması ve iyileştirilmesi ve 1866 yılından itibaren demiryollarının geliştirilmesi modernleşmenin önemli belirleyicilerinden olmuştur. 1865 yılındaki Genç Osmanlı oluşumu, edebi ve tiyatrolu anlamda birçok eserin de oluşumuna olanak sağlamıştır. Bu noktada Tanzimat Dönemi'nin eleştirileri de gündeme gelmiştir. Otorite ve güç anlayışının nasıl olması gerektiği, İbrahim Şinasi (1826-1871), Ziya Paşa (1825-1880) ve Namık Kemal (1840-1888) tarafından sıklıkla altı çizilen hususlar olmuştur. Ayrıca Genç Osmanlı hareketi, Osmanlı'da ilk beliren siyasi baskı grubu olarak karşımıza çıkar. Bir amaçları da yeni bir kimlik ve milli benlik yaratarak İmparatorluk için bir kurtuluş yolu aramak olan bu insanlar, mevcut olanı da koruyarak yeni bir kültür ve algı yaratmak için yoğun çaba sarf etmişlerdir (Karpat, 1972, s. 264).

Osmanlı İmparatorluğu'na Batı tarzı, yani seyircili ve salonlu tiyatronun başlangıcı da yine Tanzimat Dönemi'ne denk gelir. Güllü AG op, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı tarzı tiyatroyu ilk hayata geçiren sanatçı, yönetmen, oyuncu ve yazardır (And, 1994, s. 31). Tiyatro ile ilgili ilk yazılar da, 1841 yılında Ceride-i Havadis'te yer almıştır (Tiyatro Eleştirmenleri Birliği, 1994, s. 13). Osmanlı İmparatorluğu'nda sahnelenen ilk Türk oyunu, 1859 yılında, İbrahim Şinasi'nin Şair Evlenmesi olmuştur. İbrahim Şinasi gerek oyunlarında, gerek köşe yazılarında toplumun daha akılcı ve eğitilmiş hale getirilmesi için uğraşırken, modernliğin yanlış yorumlanmasını ve modernliğin dar bir perspektifte "Batı taklitçiliği" olmaması gerektiğini savunan önemli bir yazardır.

Türk Tiyatrosu, özü itibariyle iki ana eksenle incelenebilir. İlk grup, geleneksel tarzdaki oyun ve içerikler, ikinci grup da, Batı tarzı modern oyun ve içeriklerden oluşur. Bu çalışmada, Batı tarzı oyunlar incelenecek olsa da, geleneksel Türk Tiyatrosu hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Tanzimat Dönemi öncesi sıklıkla sergilenen geleneksel tiyatronun belirli çeşitleri; meddah, orta oyunu,

kukla ve gölge oyunlarıydı. Genellikle dekor ve oyuncu aksesuarları bakımından sınırlı içeriklere sahip bu tarzlarda, sabit bir oyun metnine bağlı kalınmadan doğaçlamaya bolca yer verilir, oyun esnasında yer yer eleştiriler yapılır, yer yer zıt karakterlerin durumları, çatışan hikâyeler üzerinden izleyenlere aktarılırdı (Pekman, 2010, s. 23).

3.1. 1839-1908 Yılları Arasında Sahnelenmiş Tiyatro Eserlerinde Modernleşmenin İzleri

Tanzimat Dönemi tiyatro oyunları incelendiğinde ilk göze çarpan tarzlar, komediler, dramalar, melodramlar, duygusal içeriği yoğun oyunlar, müzikaller ve adaptasyonlardır (And, 1971, s. 321). Bu tarzlar arasında en revaçta olanlar, komediler ve melodramlardır. Genellikle bir iyi bir de kötü ya da bir dürüst bir de sahtekâr karakterlerin resmedildiği oyunlarda, mutlu sonlar sıklıkla tercih edilmişse de melodramların duygusal yönü de çok ağır basmaktadır (And, 1971, s. 350).

Şair Evlenmesi'nin dokuz numaralı sahnesinde, oyunun bilge karakteri Hikmet Efendi'nin geleneksel bir düzenin izlerini taşıyan görücü usulü evliliğe ve kadının itibarına dair şu sözleri son derece önemlidir: “Ya birbirlerinin ahvalini asla bilmeyerek ev bark olanların hali nasıl olur? Var bundan kıyas eyle.” (Şinasi, 2010, s. 49). Yine benzer biçimde Feraizcizade Mehmet Şakir'in 1882 yılında kaleme aldığı İlk Göz Ağrısı isimli oyunda, kadın figürü oyunun iki ana karakteri üzerinden aşağıdaki şekilde ele alınırken, ataerki toplumlarda kadının değerinin nasıl algılandığının altı çizilmiştir.

Naile: Ah o atalar! Ben de diyorum ki, o atalar ağızlarına geleni gelişigüzel söylemiş, hepsi bir tekerleme onların... Şuna ne demeli, önce kadınların kusuruna bakılmaması için ne demişler, “küllü isli şey'iyi aşağı”. Sonra da kadınlara sırrını söyleme demeleri yakışıyor mu? Onların hiçbir sözünün eni boyuna uymaz...

Burhan: Bak işte bu anlayışa ne demeli şimdi?

Naile: Ah şimdi patlayacağım! Bak, o atalar daha ne yalanlar söylemişler. “Kadının saçı uzun akli kısadır”, “Karisına

sırrını söyleyen koca, diyarında duramayıp kaçan koca”,
 “Kadın kocaya sırdaşlık değil arkadaşlık içindir”, Daha
 neler neler...(Feraizcizade, 2002, s. 9)

Abdülhak Hamit Tarhan, 1873 yılında kaleme aldığı Macera-yık Aşk isimli eserinde de kadın figürünü, insanın da ötesinde adeta bir “melek” olarak betimlemiş ve oyunun önemli bir sahnesinde oyunun ana kadın karakterlerinden birisi için “çok cesaretli, kafasına koyduğunu yapan ve korkusuz” betimlemesi yapmıştır (Tarhan, 2002, s. 64).

Eğitim ve okuryazarlık konusu da Tanzimat Dönemi tiyatro yazarlarının önemli temaları arasındadır. Öğretim sisteminin de baskıcı olmaması, akla uygun şekilde ve ezberden uzak olması yine dönem aydınlarının da öncelikleri arasında olmuştur. Bu konuyu en fazla dile getirenlerden birisi de Namık Kemal’dir. Kemal’in en fazla şikâyetçi olduğu konuların başında uzun yıllar boyunca öğrencilerin okuma ve yazma alışkanlıklarının olmamasıdır (Erginün, 1998, s. 27).

Feraizcizade Mehmet Şakir, İlk Göz Ağrısı’nda, oyunun iki önemli karakteri üzerinden şöyle bir betimleme yaparak, eğitimin insan hayatında ne denli önemli olduğunu vurgulamıştır:

Dursun: Rahmetli babanıza dua edin, sizi okutmuş. Ya babanız tutucu biri olup da, kızım “Şöyle olur, böyle olur” diye sizi okutmasaydı, böyle kimsesiz kalınca ne yapardınız? Çocuklarınıza nasıl bakardınız?

Akile: Hakkın var Dursun Ağa, bu rahatlığım hep okumam sayesinde... Okumuş insan cesaret gerektiren yerde korkaklık etmez, usulüne uygun şekilde gemisini yürütür... Okumuşluğum olmasa çamaşırcılıktan başka neye yarardım ki...(Feraizcizade, 2002, s. 29)

Namık Kemal’in, Zavallı Çocuk (1874) adlı oyununun ilerleyen sahnelerinde, oyunun ana karakteri Ata’nın okula “adam” olmaya gittiğini söylemesi ve aynı sahnenin devamında okulu başarıyla bitirirse hayattaki başarı şansının da o kadar artacağını vurgulamıştır (Kemal, 2009, s. 41).

1880 yılında Hagop Baronyan tarafından kaleme alınan, Haşmetlü Dilenciler adlı oyunda da, gazetenin, iletişimin, farkındalığın önemi şu satırlarla vurgulanmıştır:

Editör: ... Neyse isterseniz konuyu değiştirelim. Gemide rahat ettiniz mi?

Apisom Ağa: Çok rahattı...

Editör: Size sıkıntı veren en ufak bir şey varsa yarınki gazetede bundan bahsedebilirim ve şirketin kusurlarını fark etmesini sağlayabilirim...(Baronyan, 2013, s. 159)

Yine yukarıda sözü edilen oyunda, modern dönemle beraber ortaya çıkan yeni meslek gruplarında sıkça atıf yapılmıştır. Oyun karakterlerini genellikle eğitilmiş kişiler olarak kurgulayan Baronyan, oyunlarında sıklıkla öğretmen, gazeteci, avukat, şair, fotoğrafçı ve doktor tiplmelerine yer vermiştir.

Milli kimlik ve vatanseverlik kavramları da yine birçok dönem yazarı için önemli anahtar kelimeler olmuştur. Özellikle Namık Kemal, Vatan Yahut Silistre (1873) adlı eserinde, vatanın ne kadar önemli olduğunu ve uğruna ölünecek kadar değerli olduğunu vurgulamaktadır (Kemal, 1994, s. 48). Gülnihal (1873) adlı eserinde de siyasi otoritenin meşruiyetini aydın fikirli bir kadın karakter üzerinden sorgulayan şu satırlara yer vermektedir:

Gülnihal: Okadar saygıdeğer bir adı niçin ortaya atıyorsunuz? Padişah onu bilir mi? Onun, padişahı tanıdığı var mı? O kendini bu memlekette padişah gibi tutuyor. Padişah nerede kalır? O, herkesin malını kendisinin, namusunu kendisinin, canını kendisinin biliyor. Elinden gelse hâşâ, Allahlık davası edecek. Paşa olalı iki yıl oluyor. Gün geçmedi ki on beş zavallıyı öldürmesin. Mübarek bayram günü, biri on üç, biri on beş yaşında iki masumu atının önünden geçtikleri için çengele astırdı. Padişahın bunlardan haberi var mı? Olsa razı olur muydu? (Kemal, 2003, s. 40)

4. Sonuç

Bu çalışmada, öncelikle modernleşme literatürü taranmış ve modernleşmenin belirleyici unsurları saptanmıştır. Sonrasında da Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmenin kapılarını aralayan döneminde, seçili tiyatro eserlerinde bu belirleyici unsurların izleri sürülmüştür.

Toplumsal gerçekçilik bağlamında ele alınan metodolojide, sanat ve sanatçı toplumun aynasıdır, dolayısıyla icra ettiği eserlerde, toplumu ve gündelik hayatın dinamiklerini yansıtırken, ortaya koyduğu karakter ve hikâyelerle, eleştirileri ya da övgülerini dile getirir. Tanzimat Dönemi'nde yazılmış ve sahnelenmiş olan yedi farklı oyun incelemesinde (Gülnehal, Vatan Yahut Silistre, Şair Evlenmesi, İlk Göz Ağrısı, Macera-yık Aşk, Haşmetlü Dilenciler, Zavallı Çocuk) yazarların yaptıkları da tam anlamıyla budur.

Çalışmada izi sürülen modernleşmenin belirleyicileri; eğitim-öğrenim seviyeleri ve konunun önemi, okuryazarlık oranları, akla yatkın/rasyonel düşünce biçimlerinin gelişmesi, meşru otorite, kadınların toplumdaki konumları ve hakları, yeni meslekler, şehirleşme, milli benlik ve aidiyet duygusu, iletişim ve mobilizasyondur. İncelenen oyunlarda da sıklıkla bu anahtar kelimeler kimi zaman doğrudan ve kimi zaman da dolaylı olarak ele alındı.

Dönemin okuryazarlık ve eğitim oranlarının düşüklüğü de göz önüne alındığında, Tanzimat aydınlarının ve sanatçılarının topluma mesajlarını iletmelerinin en etkili yollarından biri de tiyatro olmuştur. Daha önce de değinildiği gibi, tiyatro sahnesinde oyunu izleyen seyirci, olaylara canlı olarak şahit olduğu için, duydukları ve izlediklerinden etkilenme oranı daha da yüksek seviyelere çıkmaktadır. Sonuç olarak, ele alınan dönemin tiyatro yazarları, modernleşmenin ne olduğunu insanlara anlatmak ve modernleşmenin önemli unsurlarını eserlerine yansıtmak adına üstlerine düşen görevi fazlasıyla yapmışlardır.

Kaynakça

Almond, G. A. ve Powell, G. B. (1966). *Comparative politics, a developmental approach*. Boston: Little, Brown and Co.

And, M. (1971). *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

And, M. (1994). *Osmanlı Tiyatrosu*. Ankara: Dost Yayınları.

Baronyan, H. (2013). *Baronyan Oyunları: Bağdaşar Ağpar ve Heşmetlü Dilenciler*. İstanbul: BGST Yayınları.

Berkes, N. (2010). *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berman, M. (2004). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Black, C. E. (1986). *Çağdaşlaşmanın itici güçleri*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Deutsch, K. W. (1962). *Nationalism and social communication*. Boston: The M.I.T. Press.

Erginün, İ. (1998). Namık Kemal'in Eğitim Konusunda Görüşleri. *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal* içinde (ss. 25-38). İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

Feraizcizade, M. Ş. (2002). *İlk Göz Ağrısı*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.

Gellner, E. (2008). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernliğin Sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hall, S. ve Gieben, B. (1992). *Formations of modernity*. London: The Open University Press.

Hobsbawm, E. (2008). *Devrim Çağı*. Ankara: Dost Yayınları.

Huntington, S. P. (1966). Political Modernization: America vs. Europe. *World Politics*, 18(3), 378-414.

Karpat, K. H. (1972). The transformation of the Ottoman State, 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3(3), 243–281.

Kemal, N. (1994). *Vatan Yahut Silistre*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Kemal, N. (2003). *Gülnehal*. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınları.

Kemal, N. (2009). *Zavallı Çocuk*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti.

Küçük, M. (2011). *Modernite versus Postmodernite*. İstanbul: Say Yayınları.

Lerner, D. (1958). *The passing of traditional society: Modernizing the Middle East*. New York: The Free Press.

Mardin, Ş. (2009). *Türk Modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Nutku, Ö. (2000). *Dünya Tiyatrosu Tarihi 1*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.

Oktay, C. (2005). *Siyaset Bilimi İncelemeleri*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Pekman, Y. (2010). *Çağdaş Tiyatromuzda Geleneksellik*. İstanbul: Mitos-Boyut Yayınları.

Pye, L. (1966). *Aspects of political development*. Boston: Little Brown&Company.

Rostow, W. W. (1965). *The stages of economic growth: a non - communist manifesto*. London: Cambridge University Press.

Rustow, D. A. (1968). *Modernization and Comparative Politics: Prospects in Research and Theory*. New York: New York University Press.

Shaw, S. J. (1965). The Nizam-I Cedid Army under Sultan Selim III 1789-1807. *Brill*, 18(19), 168–184.

Shaw, S. J. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey*. London: Cambridge University Press.

Shils, E. (1971). Tradition. *Comparative Studies in Society and History*, 13(2), 122-159. doi:10.1017/S0010417500006186

Şinasi, İ. (2010). *Şair Evlenmesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Tarhan, A. H. (2002). *Abdülhak Hamid Tarhan Tiyatroları 7 Macera-yı Aşk*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Tiyatır Eleştirmenleri Birliği. (1994). *Eleştirmen Gözüyle-Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu Eleştiri Seçkisi*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Winham, G. R. (1970). Political Development and Lerner's Theory: Further Test of a Casual Model. *American Political Science Review*, 64(3), 810-818.

Yücekök, A. N. (1984). *100 Soruda Türk Devrim Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.